

שירה מול טוטליטריות - אלתרמן ו'שירי מכות מצרים' - עוזי שביט

פרק עשרים ואחד

ההיסטוריה וחירות האדם

תשובתו של אלתרמן לדילמה של 'הצלת האנושות' ב'שירי מכות מצרים' דומה לתשובותיהם של שני הוגים אירופיים גדולים בני זמנו, שניתנו פחות או יותר באותו זמן: קרל פופר בספרו הגדול החברה הפתוחה ואויביה (1945) וז'ן פול סרטור בספרו הקטן האקזיסטנציאליזם הוא הומניזם (1946).

פופר הוא, כידוע, מתנגדו החריף של ההיסטוריציזם – של התפיסה כי להיסטוריה יש תכלית, יעוד, קידמה. האומנם חייבת תפיסה כזו להוביל ליאוש או לניהליזם? תשובתו של פופר הפוכה: היא מטילה את כל כובד האחריות על האדם ומעשיו, על כל פרט ופרט. וכך הוא מסכם את עמדתו בסוף הפרק האחרון של ספרו, פרק שכותרתו 'היש להיסטוריה משמעות כלשהי?':

להיסטוריה עצמה – כוונתי להיסטוריה של הכוחות הפוליטיים, כמובן, לא לסיפור הלא-קיים של התפתחות האנושות – אין לא מטרה ולא משמעות, אבל אנו יכולים להקנות לה את שניהם. אנו יכולים לעשות את מלחמתנו למען חברה פתוחה ונגד מתנגדיה לתכליתה. ואנו יכולים לפרש אותה בהתאם לכך. בסופו של דבר, אנו יכולים לומר אותו דבר עצמו לגבי 'משמעות החיים'. ביכולתנו להחליט מה תהיה תכליתנו בחיים, לקבוע את מטרותינו.

אני מאמין כי שניות זו של עובדות והחלטות היא בסיסית. לעובדות כשהן לעצמן אין משמעות: הן יכולות לזכות בה רק באמצעות החלטותינו. ההיסטוריציזם הוא רק אחד מניסיונות ריבם לגבור על שניות זו. כמו משחקי הימורים, ההיסטוריציזם נולד מיאושנו מהרציונליות ומהאחריות למעשינו. זו תקווה מזויפת ואמונה מזויפת, ניסיון להחליף את התקווה ואת האמונה שנובעות מהתלהבותנו המוסרית ומהבוז להצלחה; מדע מדומה של המזלות, או של 'טבע אנושי', או של יעוד היסטורי.

אמת, אנו זקוקים לתקווה; לפעול, לחיות ללא תקווה זה מעבר לכוחנו. אך אין אנו זקוקים ליותר מכך. ואין אנו צריכים לקבל יותר מכך. אין אנו זקוקים לוודאות. הדגשה זו של השניות של עובדות והחלטות קובעת גם את גישתנו כלפי אידיאות מעין אלו כמו

'קידמה'. אם אנו סבורים שההיסטוריה מתקדמת, או שאנו בדרך לקידמה, אזי אנחנו טועים, כשם שטועים אלה הסבורים שבהיסטוריה טמונה משמעות שניתן לגלותה בתוכה, ושאינן צורך להעניק לה אותה. כי להתקדם פירושו לנוע לעבר מטרה כלשהי, לעבר מטרה הקיימת למעננו כיצורים אנושיים. ה'היסטוריה' אינה יכולה לעשות זאת; רק אנו, הפרטים האנושיים, יכולים לעשות זאת: אנו יכולים לעשות זאת על ידי הגנתם וחיזוקם של אותם מוסדות דמוקרטיים שבהם תלויה החירות, ועמה הקידמה.
(Popper 1945, 265-266)

דומה שאת דבריו של פופר ניתן לקרוא כפירוש הולם לשורותיו של אלתרמן:

פִּי בְּעוֹלָם נּוֹצֵץ שֶׁל חָרֵב וְשֶׁל כֶּסֶף
תִּנְשָׁב תִּקְנֵת-דוֹרוֹת פְּרוּחַ בְּעָלִים.
עָלִי עֶפֶר נִצְחִי שֶׁל אֶהְבֶּה וְעֶצֶב
נוֹלָדֶת הִיא בְּלִיל צִירִים וְחֻבְלִים.
וְכָל עוֹד לֵב אֶחָד זוֹכֵר לָהּ בְּרִית וְקֶצֶב
אוֹיְבֵיהָ עוֹד יִשְׁבוּ כְּמוֹ אֶל גְּחָלִים.

את טבעו המטריאליסטי של העולם כ'עולם נוצץ של חרב ושל כסף', עולם שבו שולטים שני כוחות בסיסיים – הכוח הפיסי הצבאי והכוח הכלכלי הפיננסי – לא ניתן לשנות. התקווה מותנית ביכולתנו לבחור ובכוננותנו לקבל אחריות אישית לבחירתנו ולמעשינו. המשפט המסיים בית זה – 'וכל עוד לב אחד זוכר לה ברית וקצב / אויביה עוד ישבו כמו אל גחלים' – הוא חזרה, על דרך ההכללה, על המשפט האחרון של האב ב'ברד': 'גדולי צריה, בן, בכו בליל הזה'. נאמנותו של אדם אחד, באשר הוא – צ'רצ'יל, האב, או כל אחד מאיתנו – לערכי החירות האנושית, היא, והיא בלבד, עשויה להבטיח 'כי לא ימלוך כינם ולא ימלוך צפרדע'. תשובתו של סרטור דומה במהותה. אף היא מטילה את מלוא האחריות על הפרט, על בחירתו ועל מחויבותו לבחירתו:

אין אנו מאמינים בקדמה. כי קדמה פירושה שיפורים, אבל האדם נשאר אדם, הוא עומד לפני מצבים המשתנים תדיר, והבחירה נשאת תמיד בחירה של מצב. הבעיה המוסרית לא נשתנתה מהתקופה שבה היתה זו בחירה בין מלחמה בעבדות לבין עבדות. [...] אני יכול לחרוץ משפט מוסרי, כי אני מצהיר שהחופש במקרים נתונים מהווה מטרה כשלעצמה; וכשהאדם רואה שהערכים תלויים בו בעצמו, במצב נטוש כזה, הוא יכול לרצות רק דבר אחד, דהיינו, חופש כבסיס לכל הערכים [...] אנו רוצים בחופש

כשלעצמו בתוך ובאמצע המריבות המסוימות. ובדרך זו אנו מגלים שהחופש תלוי לחלוטין בחופש של האחרים, וחופש האחרים תלוי בנו. מובן מאליו שהחופש בהגדרת האדם אינו תלוי באחרים, אולם משקיימת המעורבות, אני חייב לרצות בחירות הזולת ברגע שאני רוצה אותה לעצמי [...] ציפור נפשו של האקזיסטנציאליזם היא האופי המוחלט של המעורבות החופשית, בעזרתה האדם מגשים את עצמו בהגשימו את אופי האנושות [...] אנו רוצים לכונן את ממלכת האדם כדפוס ערכים השונה מן העולם החומרי. (סרט 1988, 34-43)

אין בכוונתי לטעון בדברים אלו שיש להגדיר את 'שירי מכות מצרים', מבחינה פילוסופית, כיצירה אקזיסטנציאליסטית או פופריאנית. הצבעתי על הדמיון על סמך ההנחה, כי סיטואציה היסטורית משותפת עשויה להוליד אצל דמויות שונות מאוד זו מזו במוצאן, ברקען, בחינוכן, בהשקפותיהן ובנטייתיהן, הרהורים דומים ותשובות דומות. אף שאלתרמן לא יכול היה להכיר, בשנים שכתב את 'שירי מכות מצרים', את חיבוריהם של פופר ושל סרט, הם רלוונטיים, כמדומני, לענייננו, ועשויים לסייע בפענוח משמעותה של יצירה זו, שכן אלו ואלו נולדו על רקע השבר הרוחני הגדול – ולא הפוליטי בלבד – של הציוויליזציה המערבית בסוף שנות השלושים ובראשית שנות הארבעים למאה העשרים.